

И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университети

Б.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

Диссертациялык кеңеш Д.05.23.661

Кол жазма укугунда

УДК. 711. 4. 01 (043. 3)

Мазманов Яков Сергеевич

**ШААРКУРУУ КОМПОЗИЦИЯСЫНДАГЫ ДОМИНАНТТЫН
РОЛУ ЖАНА КАЛЫПТАНУУ ПРИНЦИПТЕРИ
(КЫРГЫЗСТАНДЫН ШААРЛАРЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

Адистиги 05.23.22 – Шааркуруу, айылдык калктуу пункттарды пландоо

Архитектуранын кандидаты илимий даражасын

алууга арналган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертация И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университетинин “Шааркуруу” кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: Кенешов Төлөбай Сейдакматович
архитектуранын кандидаты, доцент,
И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик
техникалык университетинин
“Шааркуруу” кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Далинина Нина Васильевна**
архитектуранын доктору, доцент
УИУ ММКУ «Шааркуруу» кафедрасынын башчысы

Кобдабаев Адылжан Рзагалиевич
архитектуранын кандидаты,
«АТС Град» ТОО долбоорлорунун башкы
архитектору, Алма-Ата ш.

Жетектөөчү мекеме: Сакена Сейфуллин атындагы Казак агротехникалык
изилдөө университети (КазАТИУ)
Казахстан Республикасы, 010011, Астана ш.,
Женис пр. 62

Диссертацияны коргоо 2024-жылдын 7-июнда саат 14:00дө И. Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университетинде жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз- Орус Славян университетинде илимдин кандидаты илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 05.23.661 диссертациялык кеңешинин отурумунда болот. Дареги: 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Малдыбаев көч., 34 б, КМТУ. И.Раззакова (БАЗ).

Диссертация менен И.Раззаков атындагы Кыргыз Мамлекеттик техникалык университетинин, 720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, Ч.Айтматов пр., 66 дареги боюнча жана Б.Ельцин атындагы КОСУнун, 720000, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., көч. Киев 44 дареги боюнча китепканаларынан жана www.vak.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат тийиштүү тараптарга 2024-жылдын 7-майда таратылып берилген.

Диссертациялык
кеңештин окумуштуу
катчысы,
арх.к., доцент

Т. А. Филатова

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу шааркуруу композициясынын теориясынын көйгөйлөрү, шааркуруудагы көлөмдүк-мейкиндикти калыптандыруунун мыйзамдары менен байланышкан, ушул этапта көлөмдүн илимий мыйзамдуулугундагы доминанттардын ролу жана мааниси шаардын- мейкиндик уюштурулушу жетишээрлик түрдө ачылган эмес. Шаардын өз ара байланышкан жана өз ара көз каранды архитектуралык, пландоочу жана мейкиндик композициясынын системасын калыптандырууда илимий мыйзамдардан тышкары архитекторлор менен долбоорлоочулардын шаар куруу ишмердигинин чыгармачылык аспектинин фактору чоң мааниге ээ. Шааркуруу деңгээлинде – мейкиндик долбоорлоо, негизги композициялык- кульминациялык түйүндөрдү, үстөмдүк кылуучу объектилердин жайгашкан жерлерин – шаарлардын аймактарын жана айрым шааркуруу түйүндөрүн түзүүдө басымдуу архитектуралык элементтерди аныктоо дайыма талаштуу, ар кандай көз-караштарга жана пикирлерге ээ. Көйгөй жер ээлеринин кызыкчылыктары (жерди пайдалануу укугу маселелери) менен да байланышкан доминант кылуучулардын жайгаштырылышын негиздөөдө байланыштуу, ошондой эле шаардын айрым аймактарын өзгөчөлөнгөн аймактын социалдык-идеологиялык жана функционалдык маанисинин негизинде доминантты белгилөөнүн максатка ылайыктуулугунда турат. Ошондой эле аймакка техногендик жана антропогендик басымды күчөтүүнүн негиздүүлүгүндө, анын ичинде аймактарды өнүктүрүүнүн масштабын кеңейтүүнүн рационалдуулугунун маселелери жана шаардын имиджин түзүүдө (доминант шаардын түзүлүшүндө композициялык өз ара мамилелеринин суроолору). Жалпысынан шаардын архитектуралык көрүнүшүнүн оригиналдуулугун, эстетикалык баалуулугун жана бүтүндүгүн аныктоочу шаардын мейкиндик-пландык композициясы азыркы этапта, заманбап шарттарда архитекторлордун жана шааркуруучулардын теориялык жана чыгармачылык аспектинде көйгөйлүү болуп саналат.

Көйгөйдүн актуалдуулугу, изилденүүчү объектте жана предметте илимий жана чыгармачылык карама-каршылыктардын болушу, аларды жеңүүнүн натыйжасында (диалектиканын мыйзамдары боюнча белгилүү) өнүгүүгө, билимдин эволюциясына – теориялык базиске практикалык, бул учурда шааркуруу ишмердүүлүгү. Бул илимий иштин зарылчылыгы заманбап урбанизация шартында ири шаарлардын көлөмдүк-мейкиндик түзүлүшүнүн өнүгүүсүнүн илимий мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоодо шаар теориясын изилдөөлөрдүн натыйжалары менен толуктоо талабы менен шаарларды автомобилизациялоонун деңгээли, имараттардын

жыштыгынын жана кабаттарынын санынын өсүшү жана шааркурууда комплекстүү эсепке алууну талап кылган башка факторлору менен шартталган. Шааркурууну долбоорлоо-өндүрүш ишин заманбап шарттарга ылайыкташтырылган теориялык базис менен камсыздоо шаарды туруктуу өнүктүрүүнүн актуалдуу көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат.

Диссертациянын темасы шаарды өнүктүрүү, турак-жай жана жерди башкаруу боюнча БУУ ЕЭКтин ири илимий программалары жана ишмердүүлүк багыттары менен **байланышкан**. Алар ошондой эле 2016-жылы каралган жана 20 жылдык өнүктүрүү мезгилине эсептелген “Туруктуу шаарларды өнүктүрүү максаттары, БУУнун Habitat – III”, “Кыргыз Республикасынын курулуш тармагын өнүктүрүүнүн 2020-2030-жылдарга Стратегиясы” менен байланышкан”, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2020-жылдын 17.01. № 14 токтому менен бекитилген. Мындан тышкары, Архитектура жана дизайн институтунун жана университеттин илимий иштерди жүргүзүү планы жана өнүктүрүү стратегиясы менен, атап айтканда И.Раззаков атн. КМТУнун илимий изилдөө иштери менен байланыштуу.

Диссертациянын максаты. Шаарлардын көлөмдүк-мейкиндик түзүлүшүндөгү архитектуралык жана шааркурууда доминант түзүү принциптерин жана ролун аныктоо (Бишкек, Ош жана башка шаарлардын мисалында).

Диссертациялык иштин маселелери. Изилдөөнүн максатынын негизинде төмөнкүдөй милдеттер чечилет:

1. Архитектуралык-мейкиндик доминант шаарлардын калыптанышы боюнча теориялык иштерди жана изилдөөнүн негизги багыттарын талдоо.

2. Шаар системасындагы, анын ичинде чет мамлекеттердеги шаарлардагы табигый-ландшафттуу доминанттар ортосунда байланышкан шааркуруу анализи.

3. Бишкек жана Ош шаарларынын архитектуралык-пландоочу жана мейкиндик композициясын, алардын тарыхый өнүгүүсүн талдоо.

4. Шааркуруу процессинде шаардык түзүлүштөрдүн калыптанышынын негизги принциптерин Бишкек шаарынын жана ушул изилдөөнүн автору тарабынан ишке ашырылган негизги долбоорлордун мисалында документацияны жөнгө салуу жана шааркурууга кийинчерээк киргизүү.

5. Шаарлардын көркөм силуэттерин жаратуу үчүн шаардык түзүлүштөрдү моделдөөнүн негизги методдорун аныктоо.

Илимий жаңылык заманбап шарттарда шааркуруунун мурда иштелип чыккан методдорун системалаштырууда, шаар түзүлүштөрүнүн доминант калыптануу принциптеринде, шаарлардын көлөм-мейкиндикти

уюштуруудагы ролун жана маанисин аныктоодо жана архитектуралык курулуштарды жана Кыргыз Республикасынын шаар түзүлүштөрүнүн мисалында доминанттардын мейкиндик моделдерин түзүүдөн турат.

Изилдөө методдору: структуралык-пландоочу шаар курууну талдоо тарыхый өткөндү, азыркы учурду жана шаарлардын жана шаардык түзүлүштөрдүн келечектеги шаар курулушунун өнүгүүсүн болжолдоону лингвистикалык жана иллюстративдик-графикалык, ырааттуу, логикалык куруу менен алардын эстетикалык көрүнүшүн доминанттар менен калыптандыруу боюнча.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү шааркуруунун практикалык чөйрөсүн заманбап шаар шарттарына ылайыкташтырылган теориялык негиз менен камсыз кылууда. Доминанттар шаардык түзүлүштөрдүн калыптануу принциптерин теориялык изилдөөлөрдүн натыйжалары шаарларды болжолдоо, долбоорлоо жана куруу процессинде аныкталган шааркуруу моделдери аркылуу шаарларды урбанизациялоо процессинде шаардык чөйрөнүн сырткы көрүнүшүнүн жана эстетикалык сапатынын көркөмдүүлүгү шаарларды болжолдоого жана сунуш кылууга мүмкүндүк берет.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү шаардын территориясын пайдалануунун экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатуу болуп саналат. Практикада колдонуу, шааркуруу долбоорлоо жана өндүрүштүк иш-чаралар, бул изилдөөлөрдүн натыйжалары шааркуруу чечимдеринин экономикалык натыйжалуулугун бийик кабаттуу доминанттарды рационалдуу жайгаштыруунун эсебинен, шаардын мейкиндикти-пландаштыруу уюмун оптималдаштыруу, имараттын зарыл- жетиштүү компакттуулугуна жетишүү жана натыйжада имараттын түзүмүндөгү бардык инфраструктуралык коммуникацияларды оптималдаштыруунун эсебинен камсыз кылат.

Коргоого коюлган диссертациянын негизги жоболору:

- ири шаарлардын көлөмдүк-мейкиндик түзүлүшүн түзүүнүн жана өнүктүрүүнүн принциптери жана мыйзам ченемдүүлүктөрү, архитектуралык- шааркуруу доминант шааркуруу түйүндөрүн түзүү. (Ош жана Бишкек шаарларынын мисалында);

- табигый-ландшафттык доминанттар менен шаардык курулмалардын ортосундагы мамилелердин өзгөчөлүктөрү жана типтери;

- Бишкек жана Ош ш. архитектуралык-пландоочу жана мейкиндик композициясындагы архитектуралык-мейкиндик доминант типтери;

- эстетикалык көркөм шаар мейкиндиктерин моделдөөнүн негизги методдору;

- шаар түзүлүштөрдүн доминанттары жана шаардык курамдын архитектуралык-мейкиндик түзүлүштөрүн уюштуруунун жана калыптандыруунун моделдери.

Издөнүүчүнүн өздүк салымы. Турак-жай, коомдук, өндүрүштүк имараттарды, шаардык комплекстерди, шаарлардын башкы пландарын жана шаардык түзүлүштөрдү деталдык пландоо долбоорлорун долбоорлоодо көп жылдык жеке тажрыйбасына таянып, илимий булактарды талдоонун натыйжасында автор шааркурулушун изилдөөнүн методдорун жана жолдорун системалаштыруу менен алардын өнүгүүсүнүн заманбап шарттарында архитектуралык-мейкиндик доминанты шаар түзүлүштөрүнүн калыптанышынын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоо менен белгиленген.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Негизги жоболор жана айрым бөлүмдөр республикалык жана эл аралык конференцияларда баяндалган жана талкууланган: - т.и.д., Тулемышевдын М. Ш. 80 жылдык мааракесине арналган «Имараттарды жана курулмаларды куруунун заманбап технологиялары, көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору» ж.б. Ошондой эле, изилдөөлөрдүн натыйжалары КРнын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген «Бишкек шаарынын башкы планы» долбоорлоруна киргизилди: 2006- жылдын 21. 10. № 805; "Бишкек шаарынын борборунун ДПД"; «Бишкек шаарынын шааркуруу стратегиясы», «Бишкек шаарындагы Кыргыз улуттук тарых музейинин экспозициясын реконструкциялоо жана долбоорлоо»; «Бишкек шаарындагы Чүй проспектинен Ибраимов көч. Турусбеков көч.чейин курулуш эскизи»; «Бишкек ш. Медеров жана Чыңгыз Айтматов көчөлөрүнүн кесилишиндеги шааркуруу түйүнүн өнүктүрүүнүн эскизи»; «Бишкек ш. Фучик көч. жана Чүй пр. кесилишиндеги шааркуруу түйүнүн өнүктүрүүнүн эскизи » ж.б.

Жыйынтыктарды басмада жарыялоо. Изилдөөнүн темасы боюнча изилдөөнүн негизги жоболорун чагылдырган эмгектер жарык көргөн. Бардык эмгектер Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссия (УАК) тарабынан сунушталган илимий журналдарда жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана негизги тексттин 152 беттен, таблицалардан, 5 сүрөттөрдөн турат. Иллюстративдик бөлүгү өзүнчө том түрүндө берилген.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Кириш сөздө диссертациялык ишке жалпы мүнөздөмө берилип,

анын актуалдуулугу негизделип, бул иштин башка изилдөө иштери менен байланышы – БУУнун ЕЭК Программасынын жана Кыргызстандын мамлекеттик программалары көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери баяндалып, иштин илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык жана экономикалык мааниси, коргоого сунушталган негизги жоболор, автордун жеке салымы, изилдөөнүн натыйжаларын сыноо, изилдөөнүн курамы жана диссертациянын көлөмү көрсөтүлгөн.

«Шаарлардын жана шаардык түзүлүштөрдүн сырткы көрүнүшүн архитектуралык-мейкиндик доминант калыптандырууда илимий-теоретикалык көйгөйлөр» деген аталыштагы биринчи бөлүмдө ири шаарлардын жана шааркуруу түйүндөрүнүн көлөмдүк-мейкиндик түзүлүшүнүн архитектуралык жактан калыптаныш мыйзам ченемдүүлүктөрү жана шааркуруу доминанттары, ошондой эле каралып жаткан темага байланыштуу илимий-теориялык эмгектер изилденген.

Изилдөөнү жүргүзүүнүн концепциясы шааркуруу жаатындагы ар тараптуу илимий практиканы жана адабий булактарды, ошондой эле пландоо, ченемдик-методикалык, долбоорлоо, мыйзам чыгаруу жана ченемдик-техникалык материалдарды жалпылоого негизделген.

Биринчи параграфта «доминанттар» түшүнүгүн аныктоодон баштап, алардын шаарлардын түзүлүштүк жана көлөмдүк-мейкиндик уюштурулушун түзүүдөгү жана жеке шаар түйүндөр, аларды куруу орду, мааниси жана ролу менен теориялык иштердин талдоосунун натыйжалары берилген, алардын архитектуралык-пландоо системасында, тарыхый ретроспективада жана заманбап ата мекендик жана чет өлкөлүк шааркуруу практикасында каралган.

Системалуу түрдө карап чыгуу менен, аларды классификациялоо, теориялык ой жүгүртүүнүн негизги этаптарын архитекторлордун жана шааркуруучулардын чыгармачылык мамилелерин аныктоого болот. Теориялык жана чыгармачылык мамилелерди алты негизги топко бириктирүү сунушталат:

1) байыркы грек шааркуруучулары Галикарнастык Геродоттун, Милетский Гипподамдын, Аристотелдин (б. з. ч. V к. IV кылым) жана римдик теоретик Витрувийдин (б. з. ч. I кылым) эмгектери;

2) орто кылымдык кайра жаралуу теоретиктери Л.Б.Альбертинин (XV к.), А.Палладионун (XVI к.) трактаттары;

3) европалык илимпоздор энциклопедисттер Галилео Галилей, Рене Декарт, Фрэнсис Бэкондун шааркуруу теориялары (XVI-XVII к.);

4) советтик шааркуруу теориясынын негиздөөчүлөрү А.В.Буниндин,

Т.Ф.Саваренскаянын, В.В.Бабуровдун, В.А.Лавровдун, Н.В.Барановдун, В.К.Олтаржевскийдин, Д.Н.Чечулиндин эмгектери. (XX к.);

5) чет элдик шааркуруу теоретиктери Камилло Зите (XIX к.), Ле Корбюзьенин, Кевин Линчтин, (XX к.) эмгектери;

б) шааркуруу теориясын иштеп чыгуу боюнча З.Н.Яргина, А.Е.Гутнов, И.М.Смоляр, А.В.Иконников, А.В. В.Л.Глазычев, Н.Д.Кострикин жана башкалар.

Шааркуруунун теоретиктери доминанттардын өзгөчө ролун белгилешкен - тарыхый доорлордун бурулушунда, идеологиялык артыкчылыктардын өзгөрүшүнүн шарттарында түзүлгөн архитектуралык эстеликтер. Ошентип, калыптанган христиандык диний-философиялык система жаңы архитектуралык символду талап кылып, Рим бутпарастарынын храмынан баш тартууга алып келген. Ал VI кылымда бекем куполдуу чиркөө менен алмаштырылган жана бул байыркы шаардын трансформациясынын башталышы болгон, Византия тибиндеги куполдуу чиркөөлөр алгачкы феодалдык шаардын силуэтин түп-тамырынан бери өзгөртүп, жаңы "романтизм стилди" түзө баштаган, бул трансформацияда биринчи орун Константинополдогу Ыйык Софияга таандык (520 – 537-ж.). Купол, кийинчерээк өзгөрүп, кийинки доорлордун бардык көркөм стилдеринде архитектуралык композицияларды түзүү искусствосунун туу чокусу болуп калган. Дагы бир көрүнүктүү доминант болуучу готика стилинин негиздөөчүсү, Нотр-Дам де Париж собору (1153 – 1345-ж.). Романтизм стилиндеги европалык архитектурада доминант кылуу мезгилинде курула баштаган жана эки кылым бою курулуп жаткан собор өзүнүн архитектурасына орто кылымдардагы конструктивдүү-эстетикалык ой жүгүртүүнүн эволюциясын сиңирген жана чагылдырган. Анын архитектуралык формаларында готика стилиндеги кооз, түстүү витраждар аркылуу жарыкка жана түскө каныккан «оор» романдык стилден «абалуу» стилге «катмарлуу» өтүү байкалат. Ошентип, айрым уникалдуу доминант кылуучулардын архитектурасы бүткүл архитектуралык стилдердин, кийинки тарыхый жана маданий доорлордун көркөм образын аныктап, аларды дүйнөлүк маданий мурастын шедеврлеринин катарына кошкон.

Мамлекеттердин жана шаарлардын тарыхый өнүгүүсүнүн жүрүшүндө, калыптанган шааркуруу кырдаалында жана башкаруучулар тарабынан шааркуруу милдеттерин коюуда, биринчи кезекте, шаарларга кайталангыс көрүнүш жана кайталангыс, көркөмдүү архитектура берүү тенденциясы байкалат.

Советтер Союзунун коомчулугунун жана шаарларынын өнүгүүсүнүн советтик мезгили жаңы шаарларды долбоорлоо жана куруу, пайдалануудагыларын реконструкциялоо, согуштан кыйраган шаарларды

жана калктуу конуштарды калыбына келтирүү боюнча чоң шааркуруу милдеттерин коюу жана архитекторлордун чыгармачылык идеяларын илимий жактан негиздөө менен мүнөздөлөт.

Өткөн кылымдын 70-жылдарынан баштап шааркуруунун советтик да, чет элдик да теоретиктери административдик-аймактык бирдиктерден баштап, мамлекеттин бүткүл аймагын камтыган конуш системасынын теориясынын үстүндө методикалык жана методологиялык негизде иштеп келишкен, шаарлардын көркөм архитектуралык-көркөм көрүнүшүнө жетишүү менен, шааркуруунун доминант ролуна басым жасоо менен шаар түзүлүштөрүн уюштуруунун ири элементтерин камтыган долбоорлоо принциптери.

Экинчи параграфта байыркы, тарыхый Ош жана Тбилиси шаарларынын мисалында шаар менен шаардык түзүлүштөрдүн табигый ландшафттын доминанттары менен байланышынын принциптери каралат. Шаарлардын түзүлүшүндөгү табигый ландшафттын жана жасалма шаардык түзүлүштөрдүн композициялык-эстетикалык, түз жана кыйыр өз ара таасиринин негизги факторлору ачылган. Шаарлардын маданий мурасы, руханий потенциалы, оригиналдуулугу жана маданий өзгөчөлүгү менен калыптанган тарыхый чөйрөнүн ролу аныкталган. Позитивдүү, “адамга ыңгайлуу”, ошондой эле тарыхый шаарлардын борборлоруна доминанттарды жайгаштыруунун жол берилгис варианттары, тарыхый шаар кыртышына карата агрессивдүү талданат. Шаардын курамында табигый- ландшафттык доминанттардын болушу тигил же бул шаардын сырткы көрүнүшүнүн уникалдуулугуна жетүү үчүн алдын ала аныктоочу фактор болуп саналат.

Үчүнчү параграфта шааркуруу анализинин натыйжасында Москва, Санкт-Петербург, Париж, Брюссель, Венеция, Константинополь, Дрезден, Тбилиси, Ош, Бишкек ж.б. адамдын шаардык чөйрөнү кабыл алуусу жана конкреттүү шаар мейкиндигиндеги ориентациясынын көз карашынан алганда, шаардын көлөмдүк-мейкиндик курамындагы доминанттардын биринчи кезектеги форма куруучу мааниси ачылды. Шаардын физикалык өлчөмүнө жана түзүлүшүнө жараша шаардык мейкиндикти кабыл алуунун үч негизги принцибинин концепциясы белгиленет: - статикалык; - динамикалык; - ассоциативдик, алар архитектуранын академиги А.В.Иконников тарабынан киргизилген. Бул принциптер негизинен, тиешелүүлүгүнө жараша, бир жолку, же ырааттуу, же фрагменттүү негизги белгилерди – доминанттарды кабылдоого негизделген. Мунун негизинде, башка аспектилерди эске алуу менен, архитектуралык доминанттар шаардын структурасынын негизги композициялык элементтери болуп саналат деп айтууга болот.

Адам үчүн ыңгайлуулук менен байланышкан шаардык мейкиндикти уюштуруунун дагы бир маанилүү элементи, ал ошондой эле доминант болууга негизделген, бул шаар мейкиндигинде ориентациянын ыңгайлуулугу. Ал эки вариантта – «көлөмдүк ориентирлер системасында» мейкиндикти кабыл алуудагы ориентацияда жана «сызыктуу-октук системада» ориентацияда берилген.

Азыркы шарттарда шаардын шаардык курамын калыптандырууда ал шаардын бардык элементтерин жана подсистемаларын курамдык жана техникалык жактан бириктирип, шаарлардын сырткы көрүнүшүнө түз жана кыйыр түрдө таасир этүүчү инженердик-транспорттук система өзгөчө мааниге ээ.

Шаарды айланып өтүү убактысын бир кыйла кыскарткан, ошону менен бирге шаардын көчөлөрүнүн коммуникативдик эффективдүүлүгүн жогорулаткан автомобилизациялоонун прогрессивдүү ролу шаарды автоунаанын ылдамдыгы менен кабыл алуу үчүн өнүгүүнүн масштабын кеңейтүү милдетин коёт, (кабылдоонун экинчи масштабы) жана шаардын айланасында жогорку ылдамдыктагы кыймылдарды камсыз кылган жеке инженердик жана транспорттук объектилер шаарлардын өзгөрүп жаткан көрүнүшүнө динамизмди саткан жаңы оригиналдуу доминант катары кызмат кылат.

Шааркуруудагы фундаменталдык илимий-теориялык көйгөйлөрдүн бири болгон шаардын архитектуралык көрүнүшүн түзүүнүн принциптери:

- композициялык ландшафттык үстөмдүк кылуучу шаарлардын жаратылыш комплекстеринин болушу көркөм архитектуралык көрүнүшкө жетишүүнү камсыз кылат;

- шаардык түзүлүштөрдүн, ошол эле учурда шаардык мейкиндиктеги комфорттун жана шаарлардын эстетикалык-көркөм сымбаттуулук;

- ар бир долбоорлонуп жаткан шаардын архитектуралык-көркөм көрүнүшүнүн оригиналдуулугуна жана көркөмдүүлүгүнө жетишүү үчүн рельефтин өзгөчөлүктөрүн жана ага байланыштуу инженердик-техникалык даярдыкты шааркуруунун негизине киргизүү сунушталат;

- шаарларды болжолдоочу өнүктүрүүдө социумдун тарыхый-маданий өзгөчөлүгүнүн болушу жана салттары шааркурууну долбоорлоо үчүн регламенттик баштапкы талаптарынын бири болуп саналат.

«Бишкек, Ош жана Кыргызстандын башка шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик композициясынын шааркуруу анализи» аталышындагы экинчи бөлүмдө Кыргызстандын шаарларынын архитектуралык-пландоо жана мейкиндик композициясынын калыптануу принциптери жана доминанттарынын ролу изилденген.

Бул изилдөөнүн максатын жана милдеттерин ишке ашыруу үчүн изилдөөнүн объектиси, предмети жана методу кабыл алынган. Изилдөөнүн объектиси болуп шаар жана шаардык түзүлүштөр саналат. Бул изилдөөнүн предмети болуп калыптануу принциптери жана шаарлардын жана шаардык түзүлүштөрдүн мейкиндикти уюштуруудагы доминанттардын ролу саналат. Шаар, шааркуруу теориясынын объектиси катары өзүнүн мейкиндик-материалдык формаларында жана курулуштарында шаар турмушунун бардык түрлөрүн өзүнө камтыйт. Шааркуруу теориясынын жалпы методологиялык негиздерине жана шаар таануу чөйрөсүндөгү заманбап илимдин деңгээлине таянып, бул изилдөөнүн методу шаарды өнүктүрүүнүн ар кандай аспектилеринин иштешин жана болжолдоосун шаардык талдоо болуп саналат жана бул изилдөөдө:

– шаарлардын өнүгүүсүнүн негизги процесстерин изилдөөгө тарыхый-генетикалык мамилелер алардын калыптанышынын тарыхый тажрыйбасын жалпылоого мүмкүндүк берет;

– маданий мамиле шаардык чөйрөнүн эстетикасына жана көркөм образына шаардын маданий дараметин жана “экология маданиятынын” контекстинде шаардын өнүгүү процессине объективдүү баа берүүгө мүмкүндүк берет;

– эң көркөмдүү, ири шааркуруу системаларынын жана ансамблдеринин архитектуралык композицияларын талдоо шааркуруу долбоорлоодо чыгармачылык изденүү үчүн негиз болуп кызмат кылат.

Бул изилдөө лингвистикалык жана иллюстративдик-графикалык, ырааттуу, логикалык жактан тарыхый өткөндү, шаарлардын жана шаар түзүлүштөрүнүн келечектеги шаардык өнүгүүсүнүн доминант түзүлүшү боюнча талдоо жүргүзүү жолу менен жүргүзүлгөн.

Экинчи бөлүмдүн биринчи параграфында Кыргызстандын эң ири шаары – Бишкек изилденген. Шаардын (Пишпек - Фрунзе - Бишкек) өнүгүү этаптарын тарыхый мезгилге бөлүштүрүү ал негизделген күндөн тартып, 1875-жылы Россия империясынын уезддик борбору макамында, азыркы учурга чейин, т.а. көз каранды эмес мамлекеттин борбору - Бишкек шаарына изилдөө жүргүзүлдү. Жаңы факторлорду жана заманбап трактовкаларды эске алуу менен мезгилдүүлүк беш тарыхый этап менен берилген. Алгач шаардын өнүгүү келечегин эске алуу менен эффективдүү курулган жана түп тамырынан бери деформацияланбаган, тарыхый өнүгүү процессинде тик бурчтуу – «гипподамова» пландоо түзүмү динамикалуу өнүгүп-өсүп жаткан шаардын техногендик жана антропогендик жүгүн ийгиликтүү көтөргөн, ушул күнгө чейин иштеген жана анын андан ары өнүгүшүн камсыз кылуу үчүн потенциалга ээ.

Чехословакиялык «Интергельпо» кооперативинин иши талдоого

алынды, ал Фрунзе шаарында өлкөнү индустриализациялоо мезгилинде батыш өнөр-жай борборун түзүүнүн башталышы болуп кызмат кылган. Фрунзе шаарында биринчи өнөр-жай ишканаларын түзүү боюнча талдоо, 1920-1930-жылдары өлкөдө индустриализациялоо мезгилинде иштеп жаткан өнөр-жай түйүнүнүн ишканалардын жумушчулары жашоосу үчүн компакттуу турак-жай инфракурамга изилдөө жүргүзүлдү. Айланма түрүндөгү шаардык түзүлүш, радиалдык шакекчелүү пландоо түзүмү, жыйырма төрт радиалдык көчө менен жер тилкелеринин бирдей сегменттерине бөлүнгөн төрт шакекче көчөдөн турган, аларда бир кабаттуу турак-жай имараттары жайгаштырылган. Учурда бул 1920-1930-жылдардагы шааркуруу искусствосунун уникалдуу эстелиги – «Жумушчулар шаарчасы» эсептелет.

Генералдык пландар, ДПД жана башка долбоорлор изилденип, тарыхый ретроспективада Бишкек шаарынын шаардык өнүгүшүн аныктоочу факторлор шаардын тарыхый өткөн мезгили менен азыркы жана келечектеги шаардык өнүгүүсүнүн ортосундагы себептик байланышты аныктоо максатында талдоого алынган. Шаардын эң маанилүү шааркуруу түйүндөрү жана доминанттары, алардын шаардын архитектуралык көрүнүшүнүн Бишкек ш. эстетикалык көркөмдүк жагынан өзгөчөлөнгөн курамдык- композициялык элементтери талдоого алынган.

Экинчи параграфта Ош шаары - административдик-саясий жактан өлкөнүн экинчи, түштүк борбору изилденген. Археологиялык жана адабий булактарга ылайык Ош шаары эки миң жылдан ашык тарыхы бар байыркы цивилизациянын борбору. Ош шаары жана Кыргызстандын түштүк аймагындагы башка тарыхый шаарлар өздөрүнүн курамдык жана көлөмдүк- мейкиндиктик түзүлүштөрү боюнча Бишкек шаарынан жана Чүй өрөөнүндөгү шаарлардан табигый факторлордун жана тарыхый өнүгүүнүн климаттык шарттары менен айырмаланат жана түндүктөгү көчмөндүктөн айырмаланып түштүктө байыркы турмушта отурукташкан дыйканчылык образы басымдуулук кылган. Ош шаарынын сырткы келбетинин өзгөчөлүгүн аныктаган эки негизги фактор белгиленет - ландшафттык жана тарыхый.

Ландшафттык фактору шаардын көлөмдүк-мейкиндик түзүлүшүнө, көркөмдүү ландшафттык доминанттарга (Сулайман-Тоо жана Ак-Буура дарыясы), деңиз деңгээлинен 1000 м.ден ашык бийиктикте, ошондой эле Алай тоо кыркаларынын тоо этектериндеги зонасынын жаратылыш чөйрөсү шаардын борборунун архитектуралык-пландоо түзүмүндө таасир этүүчү табигый-композициялык калыптандыруучу негиз катары кызмат кылат. Ош шаарынын сырткы келбетинде эки ландшафттык доминант бар – “түбөлүктүүлүктүн символу” тарыхый шартта мезгилдин

өзгөрүшүнө, шаар өнүгүүсүнө карама-каршы, уникалдуу аймактын кооз жаратылышын шаар чөйрөсүнө “тартып” жаткандай. Ландшафтык доминанттар: табигый үңкүрлөр комплекси менен Сулайман-Тоо жана бороондуу, салкын суулары бар Ак-Буура дарыясы, аймактын микроклиматы, жаратылыш сапаттарынын жагымдуу айкалышы, шаар көп кылымдар бою алгачкы коомдогу конуштар үчүн жайлуу жана айланасында борборлошкон жашоого шарт түзгөн.

Эки миң жылдан ашык убакытта ар кандай идеологиялык, диний жана маданий багыттагы уруулук муундардын ырааттуу түрдө бири-бирин басып алган мамлекеттердин цивилизациялык баалуулуктарын шаарга ар кандай тарыхый доорлордо алып келген окуялардын натыйжасында тарыхый Ош шаары түзүлгөн. Ар түрдүү тарыхый доорлордо Саки, Усун, Даван, Кушан мамлекети, Жуан-Жуандан кийин Түрк каганаттары, Караханиддер мамлекети, анын ичинде Чыңгыз хандын аскерлеринин жортуулдары, Кокон хандыгынын активдүү доору, Орус Империя - бул маданияттардын ар бири шаарда өз изин калтырган. Ош - кол өнөрчүлөрдүн, дыйкандардын, соодагерлердин шаары, ар кандай мезгилдеги бардык цивилизациялык баалуулуктардын бөлүкчөлөрүн жана шаар чөйрөсүн уюштуруунун мейкиндик моделдерин өзүнө сиңирип алган соода «Жибек жолунда» өнүккөн шаар – бул болсо шаардын өткөн, азыркы жана келечегине байланышкан **тарыхый фактордун** ролу жана маанисин өзүнө чагылдырып турат.

Үчүнчү параграфта шаарларды архитектуралык-мейкиндик уюштуруу боюнча шааркуруу иш-чараларынын жүрүшүндө шаардык чөйрөнүн курамын, көркөм-композициялык көркөмдүүлүгүн жана башка эстетикалык категорияларын жакшыртууну чечүүнүн мүмкүн болуучу жолдору белгиленген. Форма, мазмун, көркөм образ, жанр, идеялык багыт, идеялык каныктыруу жана башка маселелердин жалпы шаар жана анын айрым бөлүктөрү үчүн маанилүүлүгү жана артыкчылыктуулугу негизделген.

Тарыхый Бишкек жана Ош шаарларында, ошондой эле башка шаарларда материалдык каражаттар аркылуу уюшулган мейкиндик субъекти болуп саналат, ал эми калыптандыруунун негизги көйгөйү болуп **мейкиндик** (чөйрө) менен **массанын** (доминанттуу объект) байланышы саналат. Бул ар кандай тарыхый доорлордо түзүлгөн тарыхый шаар борборлорунун көрүнүктүү ансамблдеринин мисалында “массалык” жана “мейкиндиктин” композициялык өз ара таасирин аныктоо үчүн мындан аркы шааркуруу изилдөөлөрүнүн багытын аныктады.

Изилденген: Сарагон III сарайынын ансамбли; Гизадагы некрополь; Афинадагы Акрополь; орто кылымдагы Италиядагы Рим, Флоренция,

Венеция ансамблдери; ренессанстын жана классицизмдин Франциядагы Версаль ансамблдери, Париж; Москванын, Санкт-Петербургдун, Россия Кремлинин жана монастырдык комплекстердин ансамблдери; Кыргызстандын борбору — Бишкек шаарынын ансамблдери. Шаардык чөйрөдө ички жана тышкы архитектуралык-ландшафттык мейкиндиктерди калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү, адамга болгон эмоционалдык жана психологиялык таасири, композициялык жактан курулган шаардык мейкиндиктер каралган, бир туугандар Весниндердин интерьерин, К.Курокава тарабынан «Боз мейкиндик» принциби жана алардын архитектуралык иштеринде бул концепцияларды моделдештирүү, А.Аалтонун чыгармачылыгында жана советтик конструктивист-архитекторлордун эмгектеринде мисал катары келтирилген.

Бишкек, Ош жана башка шаарлардын курамдык- композициялык жана көлөмдүк-мейкиндиктик түзүлүшүнө талдоо жүргүзүү шаар мейкиндигинин архитектуралык-көркөм сымбаттуулугундагы жана бүтүндөй шаардын бейнесиндеги бир катар өзгөчөлүктөрдү ачты. Бул жагынан алганда, эң маанилүү шааркуруу факторлорун белгилей кетүү керек:

- ар кандай мезгилдин бөлүкчөлөрүн, бири-бирин алмаштыруучу тарыхый, маданий, диний, цивилизациялык процесстерди жана алардын шаар чөйрөсүн уюштуруунун идеологиялык мейкиндик моделдерин өзүнө сиңирген тарыхый шаарларда тарыхый-маданий катмарлар сабырдуулукта жанаша жашашат, шаарлар маданий кодду жана эстетикалык көркөмдүүлүктү өз ара байытышат;

- убакыттын өтүшү менен шаарларды өнүктүрүүдө курулуш масштабынын чоңоюшу тарыхый ансамблдердин курамында мурда өзгөчөлөнүп турган майда доминанттардын жаңы имаратына “сиңирүү” менен коштолуп, кайра ой жүгүртүүнү, реконструкциялоону, реставрациялоону талап кылат;

- бүтүндөй шаар боюнча бир курулуш масштабынын экинчисине өтүүнү;

- Кыргыз Республикасындагы шаарлардын көлөмдүк-мейкиндик түзүлүшүн калыптандырууда доминанттардын чектелүү колдонулушу шаарлардын сырткы көрүнүшүнүн эстетикалык көркөмдүүлүгүн төмөндөтөт жана негиздүү принциптерге негизделген активдүү аракеттердин болуусун шарттайт.

- Шаардын (Пишпек-Фрунзе-Бишкек) өнүгүү этаптарын тарыхый мезгилге бөлүштүрүү ал негизделген күндөн тартып, т.а. 1878-жылы Россия империясынын уезддик борбору катары жана көз карандысыз мамлекеттин борбору макамында азыркы мезгилге чейин - Бишкек шаарына изилдөө жүргүзүлдү. I этап -1878 -1936-ж.ж.; II этап – 1936-1961-ж.ж.; III этап – 1963-1975-ж.ж.; IV этап – 1975-1991-ж.ж.; V этап – 1992-2024-ж.ж..

“Долбоордук иштеп чыгууларда шаар куруу концепцияларын

түзүүнүн принциптери жана Бишкек жана Ош шаарларын өнүктүрүүдө аларды ишке ашыруунун практикалык тажрыйбасы” деген аталыштагы үчүнчү бөлүмдө көлөмдүк-мейкиндик композициясын түзүү үчүн шааркуруу принциптери , шаардык формациялардын эстетикалык сапаты жана идеялык мазмуну изилденген.

Үчүнчү главанын биринчи параграфында шааркуруу документациясынын системасы, аны өлкөнүн аймактарынын, областтардын, райондордун деңгээлинде региондук пландоо долбоорлору (экономикалык өнүгүү жана аймактык жайгаштыруу), шаарлардын генералдык пландары, шаардын айрым подсистемаларын өнүктүрүү схемалары жана башка долбоорлор талданган.

1930-жылдардын орто ченинде Совет өкмөтү шаарды өнүктүрүүнү өлкөнү өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты катары белгилеген. Союздук республикалардын түзүмүндө Кыргыз Республикасынын борбору Фрунзе шаарынын макамы шаарды өнүктүрүүнүн масштабдарын кеңейтүү жана шаардын борборлорунда уникалдуу социалдык-маданий объектилерди

жайгаштыруу жолу менен шаарды өнүктүрүүнүн сапатын жогорулатууну талап кылды. Борборду өнүктүрүүнүн ушул жана башка көйгөйлөрү 1936-жылы архитектура академиги И.В.Жолтовскийдин жетекчилиги астында иштелип чыккан Фрунзе шаарын өнүктүрүүнүн генералдык планында комплекстүү чечилген.

1968-жылы Москванын Борбордук шааркуруу илим-изилдөө институту Фрунзе шаарынын генералдык планын иштеп чыгууну аяктап, ал болсо Кыргызстандын борборун 1990-жылдарга чейин туруктуу комплекстүү өнүктүрүүнү камсыз кылган. Фрунзе шаарын өнүктүрүүнүн генералдык пландары жана аларды согуштан кийинки мезгилде ишке ашыруу менен бир катар башка негизги шааркуруу документтери изилденген, аларды долбоорлоодо айрым бир аймактарды, ошондой эле шаарды деталдык өнүктүрүү боюнча долбоордук өнүктүрүүнүн программаларын ишке ашыруу үчүн негиз болуп саналат.

Борбор, өлкөнүн башкы жана ири шаары болуу менен өзүнүн шааркуруу процесстеринде дайыма алдыңкы катарда турат, бул анын үлгүсүн колдонуу менен шааркуруунун өнүгүү принциптерин, тенденцияларын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого жана жалпы республика боюнча объективдүү баалоого мүмкүндүк берет.

Шаар куруудагы системалуу мамилелер менен шааркуруунун советтик мезгилин белгилөөгө болот. Долбоорлоочу шааркуруу документтеринин өз убагында, зарыл-жетиштүү аткарылышы жана сапаттык деңгээли курулуш комплексин интенсивдүү өнүктүрүү менен

айкалышып, 1930-1950-жылдары шаарды өнүктүрүүдө сапаттык секирикти камсыз кылган, бул болсо Кыргызстанды совет доорунда шаарды мындан ары туруктуу өнүктүрүү үчүн негиз болгон.

Республикада кесипкөй архитекторлор-куруучулар менен камсыз кылган жогорку архитектуралык-курулуш мектеби уюштурулган. Шаарлардын архитектуралык келбетинин көркөмдүүлүгү эки негизги шааркуруу факторунун: пландоо түзүмүн жана шаардын көлөмдүк-мейкиндик курамын жакшыртуу менен камсыз кылынат, мында доминанттар басымдуулук кылган, композициянын фокалдык-кулминациялык, акценттик элементтери катары шааркуруу түйүндөрү эсептелет. Алардын изилдөөсү мурда иштелип чыккан шааркуруу долбоорун талдоого багытталган 1975- жылдагы Фрунзе шаарынын борборлорунун ДПД көңүл бурулган.

Шааркуруу түйүндөрү үчүн мүнөздүү болуп шаардын турмуштук активдүүлүгүнүн ар кандай функцияларынын көп түрдүүлүгү, концентрациясы жана жашоо процесстеринин динамизми саналат. Шааркуруу бөлүмдөрүнүн функционалдык иши алардын композициялык көркөмдүүлүгүн жана шаар түзүлүшүндөгү доминантты аныктайт; жөнөкөй

имараттардан айырмаланып, аларга оригиналдуулукту, таанымалдуулукту берип, ансамблдерди түзөт, ал эми курамдаштыруу ансамблдердин визуалдык жана композициялык байланышын түзүү менен имараттын силуэтин байытып, шаарды кабылдоонун бүтүндүгүн жана эстетикалык көркөмдүүлүгүн камсыздайт. Ошондой эле шааркуруу бирдиктери-ансамблдери шаарлардын өз убагындагы тарыхый өнүгүүсү - ансамблдердин түзүлүшүнүн узактыгы менен байланышкан, алардын архитектуралык көркөмдүүлүгүнүн жакшырышы менен мүнөздөлөт.

Экинчи параграфта борбордун шааркурулушунун негизги тенденциялары, шаардын композициялык алкагын түзүүнүн принциптери жана өзүнчө шааркуруу түйүндөрү бар архитектуралык-пландоо курамынан турган негизги, убактылуу кабылдоодо анын акценттик элементтери изилденет.

Шаардын мейкиндик чөйрөсүн адамдын кабыл алуусунун үлгүсү жана өзгөчөлүктөрү, түйүндөрдүн жана бүтүндөй шаар комплексинин мейкиндик мүнөздөмөлөрүн баса белгилөө үчүн негиз болуп кызмат кылат. Мында визуалдык кабылдоодо шаардын архитектуралык-пландоочу каркасы курулган негизги элементтерди курамдаштыруу аркылуу **шаардын композициялык (көлөмдүк-мейкиндик) каркасын** түзүүнүн принциптери ачылат.

Адамдын жүрүм-турумдук стереотиптерине жана шаарды

өнүктүрүүнүн жолдорун, зоналарын, чектерин, түйүндөрүн, ориентирлерин жана башка элементтерин кабыл алуунун өзгөчөлүктөрүнө таянып, пландоо алкагынын курамдык негизин аныктоого жана курууга мүмкүндүк берет; шаардын шааркуруу композициялык каркасы түзүлөт. Бул принцип боюнча диссертациялык иште Бишкек шаарынын көлөмдүк-мейкиндик түзүмү изилденип, шаардын композициялык каркасын түзүүнүн принциптеринин негиздери аныкталган.

"Бишкек шаарынын борбордук зонасын деталдык пландоо долбоорун" иштеп чыгуу процессинде түндүктөн Жибек Жолу проспектиси менен чектелген, чыгыштан - Шабдан Батыр (Алматы) көч., түштүктөн Ахунбаев көч., батыштан Садыгалиев (Бах) көч. 2015-2018-жылдары аймакты шааркуруу боюнча талдоо жүргүзүүдө төмөндөгүлөр: - борбордун жана бүтүндөй шаардын көлөмдүк-мейкиндик уюштурулушунун көркөмдүүлүгүнүн «ажарсыздыгы» аныкталган:

- транспорттук инфракурамдын оор абалы - унаа токтотуучу жайлардын курч жетишсиздиги, транспорттук түйүндөр менен жабдылган жогорку ылдамдыктагы автоунаа жолдорунун жоктугу;
- инженердик камсыздоону өнүктүрүүнүн зарылчылыгы, борборду жана бүтүндөй шаарды жакшыртуунун деңгээли.

Шаардын борборунун архитектуралык келбетинин көркөмдүүлүгү үчүн чыгармачылык изденүүнүн багыттарынын бири жана борбордун ДПДнын өнүктүрүүнүн зарыл шарты катары автордун чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн ар кайсы жылдарында Бишкек шаарынын эң актуалдуу жана композициялык маанидеги ансамблдерин пландаштыруу жана куруу пландардын долбоорлору түзүлгөн:

- «Чүй проспектинин Манас проспектинен Ибраимов көч.» мэриясынын алдындагы аянтты, Ала-Тоо аянтын реконструкциялоо менен Чүй проспектинин өнүктүрүү масштабын кеңейтүү менен, проспектке көп кабаттуу доминанттарды жана транспорт түйүндөрүн акценттик шааркуруу түйүндөрүнө киргизүү менен;
- «Транспорттук 3 кабаттуу жол кайчылашындагы Медеров көч. жана Манас пр., Ала-Арча дарыясынан өтүүнүн оор шарттарында жана Медеров (430 м.) жол айрылышына түз туташтыруу үчүн;
- «Чүй проспектиси менен Фучик көч. кесилишиндеги аянтты реконструкциялоо» — шааркуруу түйүн-акценти борборго эки эл аралык багыттан (Ташкент жана «Манас» аэропорту) кире бериште, мында Чүй проспектинин капталында мурда курулган он кабаттуу эки мунаралар доминант маанисин жоготкон («жутуп алуучу» катарында), франкирлөөчү, чоңойтулган тегеректеги имараттар менен), көп кабаттуу акцент менен

башка долбоорлор сунушталган.

Көп сандаган объектилерден тышкары шаардын архитектуралык-пландоо курамында, ал тургай Фрунзе шаарында курулган айрым өнөр-жай объектилеринде бул изилдөөнүн авторунун долбоорлору боюнча ири масштабдуу, аз кабаттуу өнөр-жай объектилери салыштырмалуу майда бөлүнгөн шаардык курамга, аралык мейкиндиктерди уюштуруунун композициялык принциби - фабрикага чейинки аймактар эсептелет. Долбоорлордо жана өнөр-жай имараттарында өнөр-жай жана турак-жай имараттарынын ортосундагы композициялык “массалардын балансы” доминант кылуучу акценттерди уюштуруу аркылуу жетишилет, бул буфердик зоналарда түзүлүшү жана архитектуралык пластикасы боюнча турак-жайга окшош ишканалардын административдик-коммуналдык жана шаарды өнүктүрүүнүн долбоорлоо имараттары.

Турак-жай жана өндүрүштүк имараттарды функционалдык райондоштуруунун курамдык принцибинин таасиринен улам көрүнгөн шаардык түзүлүштүн композициялык «бөлүнүшү» шаардык чөйрөнү кабыл алуунун бүтүндүгүн композициялык жактан өз ара байланышын камсыз кылат. Фрунзе атындагы заводдун алындагы фабрикага чейинки аянтынын долбоорлору, Борбордук Комитеттин басмасынын шааркуруу үйү (Учкун), көчөсү боюнча темир-бетон буюмдар заводу-1 (ЖБИ), Ибраимов (Правда) көчөсү менен, (Абдырахманов) жана башка долбоорлор жогорудагы принципке мисал боло алат. Өнөр-жай объекттерин долбоорлоодо өндүрүш чөйрөсүн гумандаштырууга жана өндүрүштүк эстетикага өзгөчө көңүл бурулган.

«Массанын» жана «мейкиндиктин» көркөмдүүлүгүнүн композициялык айкалышын чыгармачылык жана теориялык жактан издөө, алардын өз ара байланышы кыйла татаал жана Бишкек шаарынын архитектуралык ансамблдереине скульптуралык объектилерди киргизүү мисалдары боюнча архитектура менен скульптуранын синтези жана шаардын жеке шааркуруу түйүндөрүнүн көлөмдүү-мейкиндик формаларын калыптандыруу менен байланышкан.

Архитектура, искусствонун экспрессивдүү түрү катары, скульптура образдуу түрдө көркөм образды ар түрдүүчө түзөт. Биринчиси - масса менен мейкиндиктин өз ара аракеттенүүсү аркылуу, экинчиси - портреттик окшоштуктун образы, моделдин берилген маанайы жана абалы аркылуу. Бул айырмачылыктар ансамблдердин, обелисктердин, парктык камералык скульптуранын комплексинде доминант кылуучу эстеликтерди орнотуудан баштап, имараттын фасаддарынын скульптуралык деталдарына чейин архитектура менен скульптуранын бири-бирин толуктап, өз ара таасирин аныктайт.

Архитектуралык формалар менен туюнтулган көркөм образды скульптура толуктап, өркүндөтүп, конкреттештирет, ал шаардын Ала-Тоо борбордук аянтынын ансамблдеринде, Мамлекеттик филармониянын алдындагы Совет аянтында, айыл чарба академиясынын маңдайдагы аянтта жана башка аянттарда байкалат. Автордун жеке тажрыйбасынан монументалдык-мемориалдык ансамблди түзүүдө монументалдык-декоративдик искусство менен архитектуранын синтезинин үлгүсү конкурстук долбоордо сунушталган: «Спитактагы жер титирөөнүн курмандыктарын эскерүү мемориалы», Армениянын өкмөтү жана архитекторлор союзу тарабынан уюштурулган эл аралык сынактын жеңүүчүсү (1990), мында скульптуралык «цитата» - Родендин «кариатидасы» коюлган, мемориалдык ибадаткананын архитектуралык курамына киргизилген "бөлүнгөн" пирамида түрүндө берилген.

Үчүнчү параграфта шааркурууну жөнгө салуу маселелери каралат. Шаар, татаал, динамикалык система катары мейкиндикте жана убакытта тынымсыз туруктуу өнүгүү процессинде болот. Бул процесс тең салмактуу өнүгүүгө жетишүү үчүн өз убагында шааркурууну жөнгө салуу максатында шаардын бардык элементтеринин жана подсистемаларынын абалынын техникалык, технологиялык жана башка аспектилерине туруктуу шааркуруу мониторингин талап кылат. Бардык шаарларга тиешелүү объективдүү өбөлгөлөр - шаарды кыска мөөнөттө куруунун мүмкүн эместиги жана башка

факторлор, шааркуруу процессин узак мөөнөткө жана шаар куруунун башкаруучулук ар кандай иерархиялык деңгээлдеринде жөнгө салуусу зарыл, натыйжалуу чараларды ишке ашыруунун максатка ылайыктуулугун аныктайт.

Бул контекстте шааркуруу процесстерин изилдөө методологиясынын системалуу өз ара аракеттенүүсү, алардын натыйжаларын жалпылоо жана практикага киргизүү, долбоорлоо аркылуу шаарды жөнгө салуу мыйзамдык жана ченемдик-техникалык системага тиешелүүлүгү каралган. Моделдөө методу, таанып-билүүнүн эмпирикалык метод катары, шааркурууда эң эффективдүү, чыгармачылык ишмердүүлүктө жана прикладдык мүнөздөгү илимий шааркуруу изилдөөлөрүндө колдонулушу мүмкүн. Моделдер шааркуруу изилдөөлөрүндө көбүнчө колдонулат - чиймелерден, графикалык жана сөздүк моделдерден, компьютердик визуализациялардан, математикалык конструкциялардан, компьютерди колдонуу менен варианттарды салыштыруу менен, масштабдуу моделдерге чейин, учурдагы имараттарды так кайталоо менен аткарылат. Шаарды долбоорлоонун эң эффективдүү жана кеңири колдонулган макеттик методу саналат, ал жаңыдан долбоорлонгон объектти иштеп жаткан имаратта моделдөө

натыйжалуу.

Үч баскычтуу иерархияда чагылдырылган шааркурулуш документтеринин курамын системалуу куруунун маанилүүлүгү белгиленди: – «А», шаардын генералдык планын иштеп чыгуунун алдындагы шааркуруу документтерин иштеп чыгуу;

– «Б», шаардын генералдык планы – шаардын жашоосун камсыз кылуу процесстерин жана аны андан ары өнүктүрүүнү жөнгө салуучу жалпы шаардык деңгээлдеги мамлекеттик, комплекстүү, стратегиялык документ;

-

«В», шааркуруу документтери жана шаардын генералдык планынын чечимдерин деталдуу чагылдырган долбоорлор. Акыркы жылдарда практикаланып жаткан шааркуруу документтерин иштеп чыгуунун

«алдыңкы» же «деталдаштырылган» этаптарын алып салуу «Генералдык план» стадиясында долбоорлоо чечимдерин кабыл алууну кыйындатат, шааркуруу документтерин иштеп чыгуунун объективдүү негиздүүлүгүн чектейт, долбоордун натыйжасында чындыгында алганда биз бекитилген генералдык пландын аткарылышынын төмөн пайызын алабыз.

Доминант-шаардык куруу түйүндөрүнүн көлөмдүк-мейкиндик курамы, алардын ролу жана шаардын композициялык системасынын элементтери менен өз ара байланышынын өзгөчөлүктөрү «шаардын образы» термини менен байланышкан, ал азыраак изилденген жана кеңири ачыла элек, «архитектуралык образ» түшүнүгүнөн айырмаланып, шааркуруу теориясынын мааниси ачылган эмес. Шаар чөйрөсүнүн «композициялык каркасы» түрүндөгү образдуу чагылдырылышын «каркаска» курамдаштыруу «шаардын образын» аныктайт. Ошону менен бирге, доминанттар, ансамблдердин курамдык жана композициялык мамилелеринде визуалдык түрдө кабыл алынган шаардык ансамблдердин өзгөчө маанилүү элементтери катары шаардын силуэтинин көркөмдүүлүгүн түзөт.

Шааркуруу документациясын иштеп чыгуу боюнча долбоордук сунуштарды калыптандыруу төмөнкү негизги принциптерди эске алуу менен ишке ашырылууга тийиш.

1. Шааркуруу документтерин этаптар боюнча иерархиялык үч этаптуу ырааттуулукта системалуу иштеп чыгууну камсыз кылуу керек:

- «А», шаардын генералдык планын иштеп чыгуунун алдындагы шааркуруу документтери;

- «Б», шаардын генералдык планы - шаардын жашоосун камсыздоо процесстерин жана аны андан ары өнүктүрүүнү жөнгө салуучу жалпы шаардык деңгээлдеги мамлекеттик, комплекстүү, стратегиялык документ;

- «В», шаардын генералдык планынын чечимдерин деталдуу чагылдырган шааркуруу документтери.

2. Шаар куруу процессинин бардык деңгээлдеринде шааркуруу жана жөнгө салуу аркылуу шаардын көркөмдүү көлөмдүк-мейкиндик образын, ошондой эле шаардык чөйрөнүн сапатынын эстетикалык деңгээлин жана шаардык түзүлүштөрдүн идеялык мазмунун камсыз кылуу.

3. Шаардын мейкиндигинин композициялык бүтүндүгүнө, шаардын асман сызыгынын көркөмдүүлүгүнө жана шаар чөйрөсүндөгү ориентациянын ыңгайлуулугуна жетишүү, шаардын имиджинин мейкиндик мүнөздөмөлөрүн багытталган бекемдөө, өзүнчө фокустук-кулминациялык ансамблдерди түзүмдүк уюштуруу, өз ара байланышта бири-бирине композициялык баш ийүүсүндө жасалма жана пейзаждык доминант кылуучулар тарабынан баса белгиленет. Жогорудагы принциптерди ишке ашыруунун натыйжалуулугуна доминанттарга басым жасоо менен шаар мейкиндигин уюштуруунун сунушталган концептуалдык моделдерин пайдалануу менен чыгармачылык изденүү жана илимий талдоо процессинде жетишүүгө болот.

КОРУТУНДУ.

Архитектуралык-мейкиндик доминант кылуучулар тарабынан шаарлардын сырткы көрүнүшүн түзүүнүн принциптери жана мыйзам ченемдүүлүктөрү, биринчи кезекте, шаарлардын жаратылыш комплекстеринин өзгөчөлүктөрүнө жана масштабдарына, рельефине, тарыхый-маданий факторлордун болушуна жана инженердик-техникалык аймактардын инфракурамы, ошондой эле тарыхый калыптанган архитектуралык көрүнүшү, архитектуралык көркөмдүүлүгү жана шаардык мейкиндиктин ыңгайлуулугу, бул шаарларда жашаган этностордун маданиятына мүнөздүү салттуу эстетикалык мамилелерден көз каранды. Шаарлардын болжолдонгон өнүгүүсү менен саналып өткөн факторлор алардын көркөм архитектуралык-мейкиндик көрүнүшүн өнүктүрүүдө жана калыптандырууда баштапкы ченемдик талап катары кызмат кыла алат.

Бишкек жана Ош шаарларынын архитектуралык пландоосу жана мейкиндик анализи шааркуруунун маанилүү факторлору болуп саналган шаар мейкиндигинин архитектуралык-көркөмдүүлүгүн жана жалпы эле шаарлардын образын калыптандыруу үчүн бир катар мүнөздүү принциптерди аныктады:

- табигый ландшафт шаардын мейкиндик негизи катары баалуу эстетикалык потенциалга ээ жана анын эң баалуу сапаттарын багыттуу бекемдөө менен шаардын мейкиндикти уюштуруу системасын өз убагында туруктуу түзөт, жеке адамдын калыптанышына өбөлгө түзөт, аны менен

шаардын архитектуралык-көркөм көрүнүшүнүн өзгөчөлүктөрү шаардык мейкиндиктин эстетикасын жакшыртат;

- тарыхый кварталдар жана шааркурулуш райондору бири-бирин алмаштыра турган маданий, диний, цивилизациялык процесстердин рухун жана алардын шаар чөйрөсүнүн идеологиялык мейкиндик моделдерин сактап, алардын тарыхый-маданий катмарларынын заманбап имараттардагы сабырдуу жанаша жашоосу шаарлардын маданий кодун жана эстетикалык көркөмдүүлүгүн өз ара байытат;

- азыркы турмуштун процесстеринин динамизминен улам шартталган илимий-техникалык прогресстин, тынымсыз өсүү жана өнүгүүнүн таасири астында шаарды өнүктүрүүнүн масштабынын өзгөрүшү жана кеңейиши, шаарды өнүктүрүүдө мурда акцент болгон доминант кылуучу нерселердин

«жутулушу» менен коштолууда, өнүгүп келе жаткан шаарлардын курамын түзөт жана шаардын өнүгүүсүнүн үзгүлтүксүздүгүн жана анын архитектуралык-эстетикалык көркөмдүүлүгүн камсыз кылууга жардам берген жаңы доминанттарды түзүүнү камтыйт.

Долбоордук документтерди иштеп чыгуу боюнча долбоордук сунуштарды түзүүнүн принциптери төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

- шааркуруу документтерин ырааттуулукта иерархиялык курамда системалуу иштеп чыгууну камсыз кылуу - «А», өлкөнүн, областтын райондук пландоосунун долбоорлорун, эл чарбасын өнүктүрүүнүн тармактык схемаларын, «Б», шаардын башкы планын; «В», шаардын борборун деталдык пландоо долбоору, өндүрүштүк бөлүмдөрдүн долбоорлору, шаардын комплекстүү транспорт схемасы, айрым шаардык түзүлүштөрдү, түйүндөрдү, ансамблдерди жана башкаларды пландаштыруу жана өнүктүрүү долбоорлору ж.б.;

- шааркуруу процессинин бардык деңгээлдеринде шааркуруу жана жөнгө салуу аркылуу шаардын көркөмдүү көлөмдүк-мейкиндик образына, шаардык чөйрөнүн архитектурасынын сапаттык жана идеялык мазмунунун эстетикалык деңгээлине жетишүү боюнча милдеттерди жана талаптарды белгилөө;

- шаардык мейкиндиктин композициялык бүтүндүгү, шаар чөйрөсүндөгү ориентациянын ыңгайлуулугу жана шаардын асман сызыгынын көркөмдүүлүгү шаардын эң экспрессивдүү мейкиндик мүнөздөмөлөрүн, алардын мейкиндигинде басымдуулук кылган жеке ансамблдерин өнүктүрүүнү стимулдаштыруу жолу менен жетишилет, өз ара байланышкан, бири-бирине композициялык баш ийүү жана алардын курамдык уюштурулушу.

1. **Диссертациялык иштин мазмуну төмөнкү эмгектерде жарык көрдү:**
2. **Мазманов Я. С.** Основные этапы развития архитектурно-планировочной структуры г.Бишкек-Фрунзе-Пишпек [Текст] / Я. С. Мазманов // Вестник КГУСТА. –2020. –№1 (67). –С.46-56.
3. **Мазманов Я. С.** Обеспеченность городов Кыргызстана инженерно-транспортной инфраструктурой и проблемы развития [Текст] / Я. С. Мазманов, А. К. Омурканова, Т.С. Кенешов // Вестник КГУСТА. –2022. – №1 (75). –С.22-29.
4. **Мазманов Я. С.** Учурда шааркуруудагы илимий изилдөөлөрдүн актуалду маселелери [Текст] / Я. С. Мазманов, Т. С. Кенешев // Вестник КГУСТА. – 2022. –№4 (78). –С.1444-1451.
5. **Мазманов Я. С.** Доминанты градостроительной композиции в развитии городов [Текст] / Я. С. Мазманов, Т.С. Кенешов // Вестник КГУСТА. – 2022. –№4 (64). –С.345-351.
6. **Мазманов Я. С.** Вопросы актуальности научных исследований в градостроительстве на современном этапе [Текст] / Я. С. Мазманов // Известия Кыргызского Государственного технического университета им. И. Разакова. –2022. –№4 (64). –С.352-355.
7. **Мазманов Я. С.** Город и городские образования их взаимосвязь с природно-ландшафтными доминантами [Текст] / Я. С. Мазманов, Т. С, Кенешов // Известия Кыргызского Государственного технического университета им. И. Разакова. –2023. –№1 (65). –С.533-543.
8. **Мазманов Я. С.** Масса и пространство в формировании эстетического облика городов [Текст] / Я. С. Мазманов, Т. С, Кенешов // Известия Кыргызского Государственного технического университета им. И. Разакова. –2023. –№1 (65). –С.543-551.

**Мазманов Яков Сергеевичтин "Шааркуруу
композициясындагы доминанттын ролу жана калыптануу
принциптери (Кыргызстан шаарларынын мисалында)"
темасындагы диссертациясынын 05.23.22 – Шааркуруу,
айылдык калктуу конуштарды пландоо адистиги боюнча
архитектуранын кандидаты илимий даражасын алууга
арналган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Ачкыч сөздөр: доминанттар, шааркуруу, масса жана мейкиндик, шаар куруу ансамбли, шаардын мейкиндик каркасы, көлөмдүк-мейкиндик композициясы, шаардын эстетикалык көрүнүшү.

Изилдөөнүн объектиси: шаар жана шаардык билим берүү.

Иштин предмети: шаарлардын жана шаардык уюмдардын көлөмдүк-мейкиндик уюштуруусунда калыптануу принциптери жана үстөмдүк ролу.

Иштин максаты: шаарлардын көлөмдүк-мейкиндик уюмунда үстөмдүк ролун жана калыптануу принциптерин аныктоо (Бишкек, Ош жана башка шаарлардын мисалында).

Иштин илимий жаңылыгы: Шаарларды интенсивдүү өнүктүрүү шарттарында архитектуралык-шааркуруу доминанттары тарабынан шаардык түзүлүштөрдү калыптандыруу методдору иштелип чыкты, ошондой эле шаарлардын көлөмдүк-мейкиндик уюштуруусунда доминанттын ролу жана композициялык ролу негизделди; ошондой эле Кыргыз республикасынын шаараларынын жана шаардык түзүлүштөрүнүн архитектуралык көрүнүшүн калыптандырууда архитектуралык-мейкиндик доминанттарынын моделдери колдонулду.

Колдонуу аймагы: изилдөөлөрдүн натыйжалары башкы пландарды жана деталдуу пландаштыруу долбоорлорун жана башка шааркуруу документтерин иштеп чыгууда, ошондой эле, студенттерди окутуунун методикасы катары колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мазманова Якова Сергеевича на тему: «Принципы формирования и роль доминант в градостроительной композиции (на примере городов Кыргызстана)» на соискание учёной степени кандидата архитектуры по специальности 05.23.22 – Градостроительство, планировка сельских населённых пунктов.

Ключевые слова: доминанты, градостроительство, масса и пространство, градостроительный ансамбль, пространственный каркас города, объёмно-пространственная композиция, эстетический облик города.

Объект исследования: город и городские образования.

Предмет работы: принципы формирования и роль доминант в объёмно-пространственной организации городов и городских образований.

Цель исследования: выявление принципов формирования и роли доминант в объёмно-пространственной организации городов, (на примере г. Бишкек, г. Ош и других городов).

Полученные результаты и их новизна: разработаны принципы формирования объёмно-пространственной организации эстетического облика городов и городских образований доминантами на основе предложенных архитектурно-пространственных моделей доминант, новизна состоит в систематизации ранее разработанных методов формирования городских образований доминантами, адаптировано к современным условиям развития городов, в выявлении их роли и значения в объёмно-пространственной организации городов.

Степень использования: при разработке генеральных планов и проектов детальной планировки и другой градостроительной документации .

Область применения: градостроительное проектирование, методика обучения студентов.

SUMMARY

of the dissertation of Mazmanov Yakov Sergeevich on the topic: "Principles of formation and the role of dominants in urban composition (on the example of cities in Kyrgyzstan)" for the degree of Candidate of Architecture in the specialty 05.23.22 – Urban planning, planning of rural settlements

Keywords: dominants, urban planning, mass and space, urban ensemble, spatial framework of the city, spatial composition, aesthetic appearance of the city.

The object of research: the city and urban formations.

Subject of the work: principles of formation and the role of dominants in the spatial organization of cities and urban formations.

The purpose of the study: to identify the principles of formation and the role of dominants in the spatial organization of cities (on the example of Bishkek, Osh and other cities).

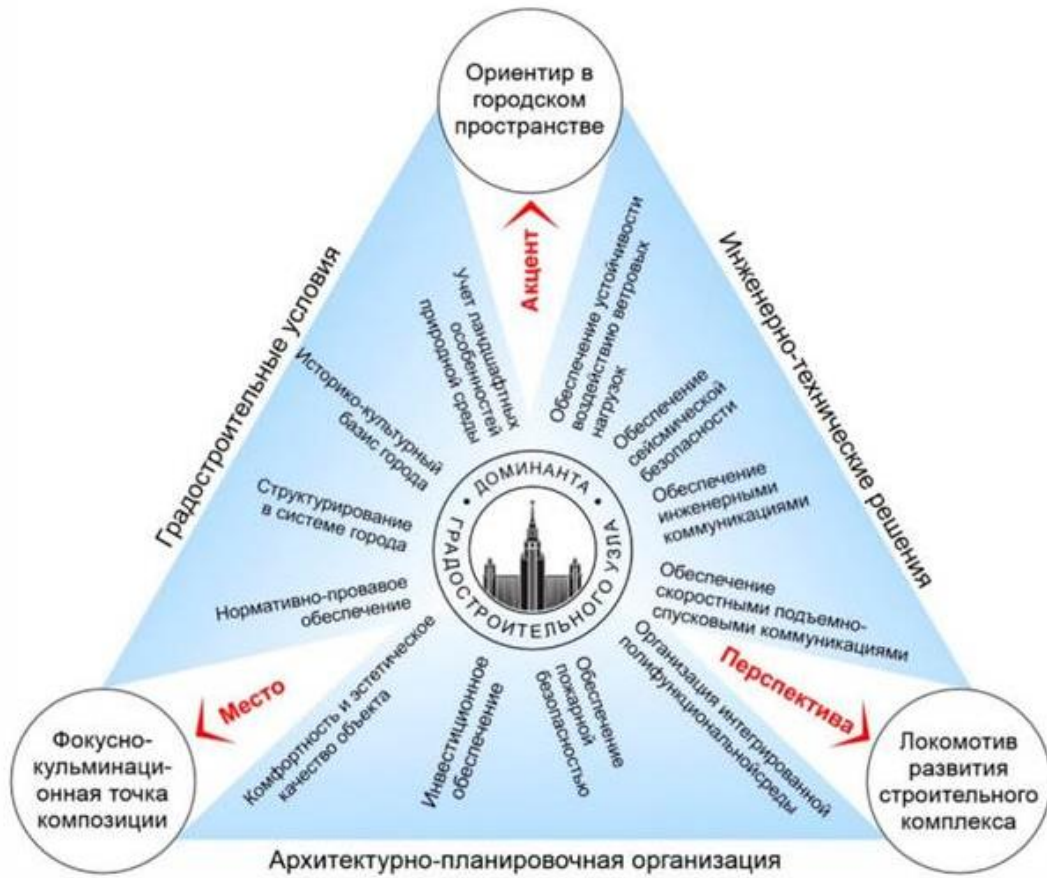
The results obtained and their novelty: the principles of the formation of the spatial organization of the aesthetic appearance of cities and urban formations by dominants have been developed on the basis of the proposed architectural and spatial models of dominants, the novelty consists in the systematization of previously developed methods for the formation of urban formations by dominants, adapted to modern conditions of urban development, in identifying their role and significance in the spatial organization of cities.

Degree of use: in the development of master plans and detailed planning projects and other urban planning documentation.

Scope of application: urban planning design, methods of teaching students.

Архитектуралык жана шаар куруу доминанттарын уюштуруунун концептуалдык модели

Тарыхый, маданий жана ландшафттык өзгөчөлүктөргө ылайык шаар түзүлүшүнүн модели

